

5. Українське народознавство : Навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка; Передмова М. Г. Жулинського. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 568 с.
6. Юнг К. Архетипи. – К. : Довіра, 1993. – С. 167–179.

Резюме. В статье рассмотрены этносексуальные архетипы и особенности символики с помощью изучения научно-методической литературы и устного народного творчества украинцев. Представлены особенности мужско-женских отношений через обрядность.

Ключові слова: архетип, этносексуальные архетипы, этносексуальная культура, символика, индивидуальное содержание бессознательного.

Резюме. У статті розглянуті етносексуальні архетипи та особливості символіки за допомогою вивчення науково-методичної літератури та усної народної творчості українців. Представлені особливості чоловічо-жіночих стосунків через обрядовість.

Ключові слова: архетип, етносексуальні архетипи, етносексуальна культура, символика, індивідуальний зміст несвідомого.

© 2013

Н. В. Дметерко (м. Слов'янськ)

КОГНІТИВНІ ПАРАМЕТРИ АРХЕТИПУ І ЇХ ВІЯВ В ЗАСОБАХ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТА (МАЛЮНОК, ЛІПКА, МОДЕЛІ З КАМЕНІВ)

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку практичної психології потребує відповідної теорії та конкретного інструментарію, спрямованого на глибинно-психологічне пізнання психіки в єдності свідомої і несвідомої сфер. Важливу роль тут відіграє глибинна психокорекція, яка здійснюється у відповідності з психодинамічною теорією, що розвивається в дослідженнях академіка НАПН України Т.С. Яценко.

Розроблена в межах психодинамічної теорії Т.С. Яценко «Модель внутрішньої динаміки психіки» (мал. 1) демонструє структуру психіки в системному аналізі лінійних (повздовжніх) взаємозалежностей, зв'язки між якими відповідають категорії антиномія [10]. Модель (скорочена назва мал. 1) ілюструє цілісний погляд на внутрішню динаміку психічного в його суперечливій сутності і єдності свідомого і несвідомого.

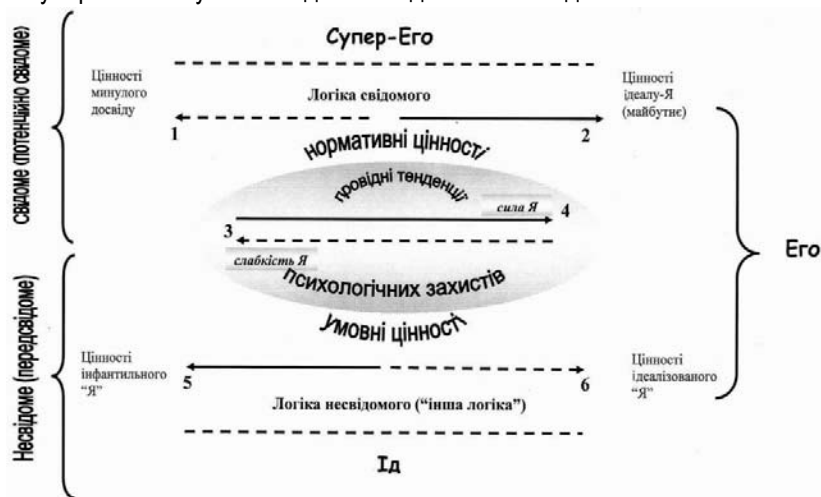

Рис.1. Модель внутрішньої динаміки психіки (за Т.С. Яценко)

Внутрішня суперечність психіки зумовлена тяжінням до минулого досвіду (у дитинство) та до соціальних успіхів (у майбутнє) та поєднанням цих суперечливих тенденцій в їх співіснуванні, без взаємного нівелювання. Внутрішня суперечність психіки знаходить вияв у наступних тенденціях: «до сили» і водночас «до слабкості»; прагненні до людей і одночасному відстороненні від них; «до життя» і водночас «до смерті» [9; 11]. Їх інтеграція забезпечується системністю дії психологічних захистів. Системність психологічного захисту передбачає взаємозв'язки двох її форм: ситуативної та базальної. Саме ситуативна форма захисту створює суб'єктивну зінтегрованість психіки через відступи від реальності (маскуючи в такий спосіб об'єктивну дезінтеграцію). Базальні захисти реалізують внутрішню спрямованість психіки, що виражається в логіці несвідомого [9].

Різноспрямованість тенденцій детермінує виникнення особистісної проблеми суб'єкта. У психодинамічній парадигмі особистісна проблема окреслюється як така, «яку суб'єкт сам не може розв'язати внаслідок неусвідомлюваності її передумов, каузальних аспектів, пов'язаних із внутрішньою стабілізованою суперечністю»

[9, с. 33]. У даному контексті на особливу увагу заслуговує пізнання глибинних детермінант внутрішньої суперечливості психіки, що забезпечує глибинна психокорекція за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). У нашому дослідженні ми спираємось на підхід Т.С. Яценко до проблем глибинного пізнання психіки, ключовим моментом якого є використання візуалізованих засобів самопрезентації, доступних науково-практичному дослідженню разом з респондентом [9]. Т.С. Яценко наголошує, що візуалізовану презентацію психіки забезпечує архетип. «Архетип є механізмом символізації (шифрування) змісту (а не конкретним змістом) несвідомого, який сприяє візуалізованому вираженню його схованої сутності» [11, с. 22].

Аналіз досліджень. У контексті заявленої теми статті зупинимось більш детально на категорії «архетип».

Поняття «архетип» широке розповсюдження в психологічній науці отримав під впливом робіт швейцарського аналітика К.Г. Юнга. Архетип (від грец. *arche* – початок, *typos* – образ) – першопочатковий образ, прообраз, ідея. В аналітичній психології поняття архетип широко застосовується для характеристики всезагальних образів колективного несвідомого. За визначенням К.Г. Юнга, архетипи є «...формами без змісту, які надають лише можливість певного типу сприймання і дії» [5, с.77]. У його працях представлено такі визначення архетипу як прообраз, проформа, апіорна форма психіки, поведінки та мислення, «успадкована організація психічної енергії». Рядоположно з даними визначеннями архетип визначається як мислеформа, вроджені паттерни колективної думки людського розуму [5;8], що вказує на його когнітивну природу. У даному контексті важливо звернутись до уточнення К.Г. Юнга, згідно якого архетип не є просто шаблоном мислення, а динамічним явищем, що проявляється у формі імпульсів [8].

Поняття архетипу пов'язане з поняттям інстинкту. К.Г. Юнг писав: «...першопочатковий образ є необхідним проти-доповненням до інстинкту, який, з одного боку, є деякою доцільною дією, але, з іншого боку, передбачає таке ж осмислене, як і доцільне сприймання кожної даної ситуації» [7, с. 545]. К.Г. Юнг відзначав не лише інстинктивну природу архетипу, а і ментальну, когнітивну. Останнє пов'язане зі здатністю архетипу виражати смисли. У зв'язку з цим у роботах К.Г. Юнга підкреслюється зв'язок архетипу не лише з поняттям інстинкту, а й з поняттям ідеї: «Отже, я застосовую слово *ідея* для вираження смислу, який міститься в першопочатковому образі, смислу, абстрагованого від конкретики цього образу» [7, с. 518]. Архетип «...прикріплює енергії, до певного смислу, який і спрямовує дії на шлях, що відповідає даному смислу» [7, с. 542]. Отже, архетип є когнітивною структурою, що забезпечує передачу, трансляцію сакрального (нумінозного) смислу, ідеї. Останнє пов'язано з проявом архетипу як тенденції до утворення уявлень, мотивів, «які можуть значно коливатись в деталях, не втрачаючи при цьому своєї базової схеми» [6].

К.Г. Юнг підкреслював, що слід розмежовувати архетип і архетипні образи. Архетип, як такий, є гіпотетичним, недоступним свідомості образом. Він не належить до свідомості, не є даним в чуттєвому досвіді. Архетипи сприймаються людиною суто інтуїтивно і проявляються в свідомості у формі символів, архетипічних образів, уявлень. На думку К.Г. Юнга, символ є найкращим вираженням лише передчуваного, але ще не розпізнаного несвідомого змісту [5].

Вияв архетипів на когнітивному рівні має місце у фантастичному мисленні, колективних уявленнях цілих народів і об'єктивується в міфах, казках, легендах, в яких в метафорично-образній та символічній формі виражається сакральний смисл, міфологічний мотив, ідея. У своїй роботі «Поняття колективного несвідомого» К.Г. Юнг показує вираження мотиву дуальної матері в архетипних образах та в символіці міфів і релігій різних народів. Мотив подвійного народження від земних та божественних батьків презентований в архетипічних образах Геракла та Христа. Даний мотив має місце в дитячих фантазіях: що батьки не є справжніми, а лише вихователями, яким дитина була передана [4].

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел засвідчує спонукальну дію архетипу в об'єктивуванні психічного змісту не лише на поведінковому, а й на когнітивному рівні.

На сучасному етапі об'єктивування архетипів (на рівні колективної свідомості) конкретизується в понятті «менталітет», «ментальність». Ментальність (від лат. *mentalis* - «розумовий») розглядається як «...соціально-психологічні установки, автоматизми і звички свідомості, способи бачення світу, уявлення подій, які належать до тієї чи іншої соціально-культурної спільноти» [1, с. 75]. А.Я. Гуревич зазначає, що ментальності дифузні, переважно не усвідомлюються людьми, але проявляються в поведінці, висловлюваннях. [1]. Представлена характеристика ментальності підкреслює момент надіндивідуального характеру та позадосвідного походження.

Слід зазначити, що метафорично-образний та символічний вияв архетипів на когнітивному рівні спостерігається не лише в колективних уявленнях первісних народів, а і в раціональному мисленні окремих людей у вигляді магічного мислення, ірраціональних забобонів («п'ятниця 13», «чорна кішка перейшла дорогу» та ін.), дитячих фантазій та ілюзій. Ірраціональні забобони, магічне мислення виконують також захисну функцію, яка

ґрунтується на архаїчній вірі у всемогутність зовнішніх сил і їх здатності захистити, а також в можливість упередження небезпеки за допомогою певних ритуальних дій. Забобони, магічне мислення особи пов'язані з регресією до ранніх етапів розвитку в онтогенезі, для яких властива примітивна ідеалізація, інфантильна віра у всемогутність батьків і очікування їх захисту, що не усвідомлено екстраполюється на подальші життєві ситуації.

Символічне вираження архетипу зі збереженням імпліцитно закладених смислів (інформаційних еквівалентів) має місце не лише в міфах, звичаях, легендах, а і в опредметнених формах: скульптурі, архітектурі, живописі, малюванні.

У дисертаційному дослідженні І.В. Євтушенко доведена спільність архетипної символіки міфів, казок и психомалюнків в об'єктивуванні інтимних почуттів суб'єкта до близьких людей [2]. Якщо міфи, казки, легенди є продуктом колективної діяльності цілих народів, в яких в архетипно-символічній формі знаходить вияв надіндивідуальний мотив, то психомалюнок (разом з іншими засобами предметної самопрезентації) дозволяє об'єктивувати глибинні ракурси індивідуальної психіки. Перспективи останнього пов'язані з дослідженнями Т.С. Яценко, в яких ставиться проблема опредметнення психічного (як форми латентного непрямолінійного перекодування інформаційних еквівалентів) в реаліях світу, що сприймається. Дослідниця зазначає, що психіка здатна до перекодування в матеріалізовані форми зі збереженням (інваріантністю) інформаційних еквівалентів (смислів). На думку Т.С. Яценко, універсалізує процес перекодування архетип. «Ми переконані, що універсалізує, полегшує і навіть психотерапевтує (якщо довіряти арт-терапії) архетип як «господар» мови перекодування. Архетип не лише володіє надситуативністю (трансцендентністю), але і інтеграційним потенціалом об'єднання універсально-філогенетичного з індивідуалізованим досвідом індивіда (включаючи генотип), у чому йому сприяє зрощеність з системою психологічного захисту. Ми вважаємо, що архетип, інтегруючись з психологічним захистом, використовує (в процесі візуалізації психіки) опредмеченість свідомості в процесі матеріалізації неусвідомлюваного в психіці суб'єкта» [9, с. 26].

У нашому дослідженні ми розглядаємо архетип як тенденцію психіки до передачі смислу в символічно-образній формі. Завдяки архетипу відкривається можливість для візуалізованої передачі психічного змісту за допомогою архетипної символіки, що виражає зміст колективного несвідомого і одночасно об'єктивує семантику індивідуальної психіки. В значній мірі активізації даної тенденції сприяє архетипність матеріалізованих засобів, що використовуються в практиці глибинної психокорекції. Зокрема, застосування каменів, які вже ізначально мають архетипне навантаження. Ще первісні люди ідентифікувались та проектували на камені власні переживання, якості, намагаючись надати їм певну форму. Також камінь є *СИМВОЛОМ ВІЧНОСТІ*, що пов'язано з досвідом його покладання на могили, виготовлення з нього пам'ятників.

У контексті причетності архетипу до перекодування індивідуалізованих змістів психічного в опредмечені форми розглянемо його когнітивні параметри.

Власне поняття «параметр» передбачає виокремлення певних характеристик архетипу, значення яких забезпечує його (архетипу) вияв в засобах предметної візуалізації психічного змісту (психомалюнках, самопрезентантах та ін.). Термін «когнітивний» розглядається як «...такий, що має відношення до психічних механізмів переробки інформації у процесі побудови пізнавального образу на різних рівнях пізнавального відображення» [3, с. 17], що потребує звернення до механізмів символічної презентації психічного в опредметнених метафорично-образних формах.

Архетип є причетним до формування тенденції психіки, що можуть об'єктивуватись в опредмечених формах. Тому в контексті пізнання несвідомої сфери психіки важливого значення набуває професійна здатність психолога до розуміння *метафоричності і символічності* як когнітивних параметрів архетипу в передачі психічного змісту. Об'єктивування семантики архетипу відбувається в процесі діалогічної взаємодії психолога з протагоністом шляхом інтерпретації архетипної символіки. Індивідуальна семантика архетипу, що задається едипальною залежністю, розкривається за допомогою опредмечених засобів самопрезентації. Архетип візуалізовано презентує психіку під впливом глибинних цінностей. Тому використання в діагностично-корекційному процесі опредмечених метафорично-образних та символічних засобів активізує механізми переносу, проєкцій, ідентифікації, заміщення, що узагальнено презентують логічну впорядкованість несвідомого.

Метафорично-образне об'єктивування психічного змісту за допомогою архетипів має місце при виконанні вправи «Казка про власне життя». Вправа «Казка про власне життя» є одним із прийомів метафоричного вираження у згущеному вигляді індивідуального життєвого шляху суб'єкта. Презентація протагоністом себе та своїх батьків через певні архетипічні образи дозволяє об'єктивувати глибинний ракурс відносин, амбівалентність почуттів, додаткові відтінки ставлення, що знаходяться поза усвідомленням суб'єкта та суперечать його свідомим намірам. Метафоричність представлення образів, життєвих подій детермінується системною впорядкованістю

психіки. Останнє обумовлює індивідуальну семантику архетипів. Наприклад, позиціонування протагоністом своїх батьків в архетипічних образах короля і королеви, царя і цариці, що уособлюють високість, гідність, дозволяє об'єктивувати його неусвідомлювану залежність, їх емотивну значущість, що зберігається навіть за наявності конфліктних відносин і суперечить намірам суб'єкта до автономії, незалежності.

Метафоричний образ протагоністом обирається безпосередньо-почуттєво. Вибір респондентом опредмечених самопрезентантів базується на інтуїтивному відчутті аналогії, схожості, асоціативного порівняння власних переживань, якостей з певним предметом. Дані переживання неусвідомлено переносяться на опредмечені форми, абстрагуючись від первинної ситуації, яка обумовила їх виникнення. Тому декодування (розшифрування) психічного змісту, візуалізовано презентованого в матеріалізованих формах, відбувається на основі встановлення асоціативно-логічних взаємозв'язків в емпіричному матеріалі суб'єкта.

На відміну від алегорії, за якої прямий смисл не втрачається, а доповнюється можливістю його додаткового тлумачення, метафоричність візуалізованої проєкції психічного є механізмом маскування його глибинного смислу. Дешифрування семантики архетипу, яка виражається в символічній та метафоричній формах, не підпорядковується єдиному алгоритму і передбачає розуміння полізначності смислової структури символу.

У матеріалізованих засобах об'єктивування психічного архетипна символіка виконує *функцію узагальнення* в перекодуванні внутрішнього змісту психіки. Дана функція полягає в поєднанні загального та одиничного; символіки, що виражає зміст колективного несвідомого і одночасно дозволяє об'єктивувати індивідуальні змісти психіки; передає надіндивідуальний мотив і індивідуальні смислові навантаження, що задаються едіпальною залежністю. Останнє відкривається у процесі встановлення асоціативно-логічних взаємозв'язків у поведінковому матеріалі суб'єкта.

Наприклад, Хрест символізує архетипну ідею божественної любові, страждань, жертвенності, вічності, протистояння життя і смерті. Даний символ досить часто зображується у психомалюнках і набуває індивідуального значення (втрата близьких людей, прагнення спокутувати провину, самопожертва («Нести свій хрест») та ін.), яке пов'язане з інфантильним досвідом суб'єкта. Через символи Сонця і Місяця об'єктивується ідея архаїчної опозиції дня і ночі, жіночого і чоловічого; початку і завершення життєвого циклу та ін. У психомалюнках образ Сонця є багатозначним і символізує жіночий (материнський) образ, початок нового етапу життя, внутрішній стан та ін.

Т.С. Яценко зазначає, що «завдяки архетипу психіка використовує «банк» візуальних засобів із надр колективного несвідомого, що найвиразніше можна спостерігати у випадках, коли на певний психічний зміст накладається жорстке «табу», яке ускладнює суб'єктові вияв потреб «Я» у психомалюнках. Це пов'язане з едіповою залежністю, яка детермінує виникнення особистісної проблеми суб'єкта» [11]. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговують *механізми символізації*, що забезпечують візуалізовану презентацію психічного змісту і дозволяють в образній формі об'єктивувати системну впорядкованість несвідомого.

У дослідженнях Т.С. Яценко доведено, що механізми символізації, описані у роботах З. Фрейда (згущення, зміщення, натяк), також візуалізують психічне у психомалюнках. Внутрішня суперечливість психіки, яка обумовлена різноспрямованістю потягів «Ід» та просоціальними інтересами «Я» у психомалюнках виражається *шляхом зміщення* акценту на соціальні досягнення, успіх, престиж. У психомалюнку цінності соціуму виражаються через символи книги, магістерської шапочки та ін.. Архетипна символіка дозволяє об'єктивувати глибинні смисли, що інтегруються з цінностями соціуму. Внутрішня дисгармонійність супроводжується зміщенням психічної інтенсивності у раціонально-когнітивну площину аж до повної переоцінки, нівелювання емотивно-почуттєвих аспектів. У психомалюнках заблокованість здатності суб'єкта у вираженні лібідних почуттів передається через *механізм порушення фізичних закономірностей предмету або гіперболізацію*: як то відсутність нижньої частини тулуба або її зображення у вигляді риб'ячого хвоста та ін. Емотивність виражається опосередковано за допомогою архетипності кольорів (чорний – пригніченість, знедоленість; червоний – напруження; зелений – відродження, оновлення та ін.); через архетипічні образи: вулкану, вогню («вогонь пристрасті») та ін.. Відсутність внутрішньої гармонійності, що супроводжується відчуттям втрати тотожності, особистісної визначеності, виражається в образах людини-маріонетки, через відсутність рис обличчя та ін.

Інтерпретація архетипної символіки дозволяє декодувати системну впорядкованість несвідомого шляхом встановлення асоціативних взаємозв'язків між образами або їх елементами. Дані взаємозв'язки можуть передаватись через *механізм натяку* на зовнішню аналогію між образами комплексу малюнків: через спільність кольору, окремих деталей або елементів та ін.

Ще одним із параметрів архетипу є його *емотивність*, сильний вплив на психіку людини в актуалізації переживань, думок, асоціацій, стимулюванні притоку енергії. К.Г. Юнг зазначав, що архетип це єдність образу та емоцій. Про архетип можна говорити лише тоді, коли ці аспекти одномоментні [6]. Тому при виборі неавторських малюнків, опредметнених самопрезентантів протагоністу пропонується орієнтуватись на внутрішні самовідчуття та емоції, обрати те, що викликає певні переживання, асоціації. Також когнітивним параметром архетипічності застосовуваних опредметнених форм у глибинному пізнанні є *спільність переживань і розуміння іншими учасниками навчання смислу* архетипічних образів та сюжетів неавторських малюнків (зокрема, картина Реріха «Мадонна Лаборис», на якій зображений архетип Матері, та ін..). Тому використання в процесі глибинної психокорекції неавторських малюнків забезпечує активізацію індивідуалізованих переносів, проєкції на певні архетипічні образи.

Висновки. Вищеназвані параметри не вичерпують всіх можливостей архетипу в візуалізації психічного змісту. Їх характеристика буде відображена у наших публікаціях. Перспективи наших подальших досліджень ми вбачаємо у виявленні регулятивної дії архетипу на функціонування рефлексивного мислення суб'єкта. Це обумовлено «зрощеністю» архетипу з базальною формою захисту, яка визначає індивідуалізованість смислоутворюючих процесів свідомості, в тому числі і рефлексивного мислення.

Література:

1. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии/ А.Я. Гуревич // Всеобщая история: Дискусии, новые подходы. - М., 1989. - Вып. 1. - С. 75-89.
2. Євтушенко І.В. Роль архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб'єкта до близьких йому людей (на основі дослідження міфів, казок та психомалюнків): автореф. дис. на здобуття наук. ступня канд.. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія»/ І.В. Євтушенко. – К., 2004 – 20 с.
3. Теория и практика глубинной психокоррекции: Третья Авторская школа академика НАПН Украины Т. С. Яценко / сост. А. В. Глузман (и др.). – Ялта : РВВ РИО КГУ, 2010. – 200 с.
4. Холодная М.А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума. [Учебное пособие] / М.А. Холодная – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 304 с.
5. Юнг К. Г. Аналитическая психология. Глоссарий /К.Г. Юнг. — СПб.: Кентавр, 1994. — 136 с.
6. Юнг К. Г. Архетип и символ /К.Г. Юнг; [пер. с англ. А. В. Мантов]. – СПб.: Ренессанс, 1991. – 448 с.
7. Юнг К.-Г. Психологические типы / под общ. ред. В. Зеленского. – М.: «УНИВЕРСИТЕТСКАЯ КНИГА», 1996. – 716с.
8. Юнг К. Г. Человек и его символы / под ред. В. Зеленского. — СПб.: Б.С.К, 1996. — 454 с.
9. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: [навч. посібник] / Т.С. Яценко. – К.: Вища шк., 2006. – 382с.: іл.
10. Яценко Т.С. Проблема глибинного познання психіки суб'єкта в візуалізованій самопрезентації/ Т.С. Яценко // Психотерапія. – 2012. – № 10. – С. 22-30.
11. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: [навч. посібник] / Т.С. Яценко. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.

Резюме. В даній статті представлена характеристика когнітивних параметрів архетипу в засобах візуалізації психічного змісту. Представлена характеристика архетипу з позицій аналітичної психології. Розкрито когнітивну природу архетипу. Останнє пов'язане зі здатністю архетипу виражати надіндивідуальні смисли в символічно-образній та метафоричній формах в міфах, казках, легендах, а також в опредметнених формах. Основна увага приділяється можливостям архетипу об'єктивувати глибинні ракурси індивідуальної психіки. Розкрито механізми символізації архетипу в психомалюнках.

Ключевые слова. Психіка, цілісність психіки, свідоме, несвідоме, архетип, індивідуальна психіка, механізми символізації.

Резюме. У даній статті представлена характеристика когнітивних параметрів архетипу в засобах візуалізації психічного змісту. Представлена характеристика архетипу з позицій аналітичної психології. Розкрито когнітивну природу архетипу. Останнє пов'язане зі здатністю архетипу виражати надіндивідуальні смисли в символічно-образній та метафоричній формах в міфах, казках, легендах, а також в опредметнених формах. Основна увага приділяється можливостям архетипу об'єктивувати глибинні ракурси індивідуальної психіки. Розкрито механізми символізації архетипу в психомалюнках.

Ключові слова. Психіка, цілісність психіки, свідоме, несвідоме, архетип, індивідуальна психіка, механізми символізації.